

en bila och stjärnor. Till Seminghundra härad hörde Markim, Orkesta och Frösunda.

Kommunalnämnden tilltalades av uppslaget och begärde den 7 februari 1950 ett nytt förslag, vilket kom den 21 juli och antogs under hösten 1950 av de fyra kommunerna. Vapnet fastställdes den 15 december 1950 med följande beskrivning: "Sköld delad av silver, vari en röd örn, och av grönt, vari en bila av guld mellan två sexuddiga stjärnor likaledes av guld".

Om symboliken menade rektor Josef Andersson att man kunde våga sig på tolkningen att örnen symboliserade vaksamhet och makt medan bilan symboliserade styrka. Bilan användes tydligen för skilda ändamål – som bödelsyxa, som stridsvapen och som byggnadsverktyg. Det är svårt att veta av vilka anledningar man valde bilden av en örn och bilden av bilan, men möjligt är att man ville symbolisera försvarsviljan.

Däremot är symboliken klar ifråga om kombinationen av de båda vapnen: Kommuner från två skilda härader förenades till en kommunal enhet, där man önskade att så långt som möjligt bibehålla delkommunernas särart. Josef Andersson tillägger att för honom och andra kommunalmän var det angeläget att betona detta på grund av den misstro och det missmod som fanns hos många i Markim, Orkesta och Frösunda inför kommunsammansläggningen den 1 januari 1952.

Nitton år senare, den 1 januari 1971, var det dags för en ny kommun-sammanslaggnings. Den här gången var det fråga om att Vallentuna och Össeby skulle gå samman för att bilda en kommun. Inför denna sammanläggning skrev Vallentuna kommun till Riksarkivets heraldiska sektion med begäran om yttrande i vapenfrågan. I det svar man fick konstaterades att Vada, Angarn och Össeby-Garn hör till Vallentuna härad och skulle bli representerade genom häradets örn om man behöll 1950 års vapen. Kårsta tillhörde Långhundra härad men ansågs utgöra en alltför liten del både av den nya kommunbildningen och av Långhundra härad för att dettas sigillbild rimligen skulle komma ifråga.

Sammanläggningsdelegerade beslöt den 28 oktober 1970 att anhålla hos Kungl Maj:t att den nya kommunen Vallentuna skulle föra samma vapen och däremot svarande flagga som fastställdes redan 1950. Detta blev också Kungl Maj:ts beslut, daterat den 11 december 1970.

Kartorna är vår främsta källa till kunskap om landskap och bebyggelse i äldre tid. I en supplic till drottning Kristina 1645 skriver Sven Månsson, en av de lantmätare, som 1628 fått det mäktiga uppdraget att skapa ett kartverk i den stora skalan 1:5 000 över alla byar och gårdar, städer och bruk, kvarnar och gruvor i hela riket: "Ty sådana geometriska jordeböcker hafva våra förfäder icke vetat utaf, i hvilka man med hast, såsom om man vore på själva rummet där byn är belägen, kan sitta här i Stockholm eller annorstädes samt af kartan eller afritningen noggsamt se och erfara hvart och ett hemmans egendom och belägenhet". Mer åskådligt kan man väl inte beskriva kartans funktion.

Sven Månsson skulle bara vetat till vilket kraftfullt hjälpmedel inom samhällslivets alla områden, både civila och militära, en växande flora av karttyper skulle utvecklas genom århundradena. Inom få områden har Sverige – utan att i äldre tid ha bidragit till själva teknikutvecklingen – skapat ett så originellt, internationellt framstående och rikt kulturarv som inom kartografin. Man uppskattar det inte minst i de länder och provinser utanför dagens Sverige som en gång hörde under svenska kronan, Finland, stora delar av Baltikum, Ingermanland och Vorpommern, där 1600- och 1700-talens kartor av svenska lantmätare och militärkartografer är unika klenoder.

Det projekt, finansierat av Vitterhetsakademien, som Clas Tollin presenterade vid hembygdsföreningens årsmöte i mars i år, syftar till att för framtiden rädda den äldsta delen av detta kulturarv, de "geometriska jordeböckerna", från förslitning och samtidigt göra dem tillgängliga för alla intressenter.

Vallentuna hör till de delar av vårt land som oftast varit föremål för uppmätning och kartframställning. Till-

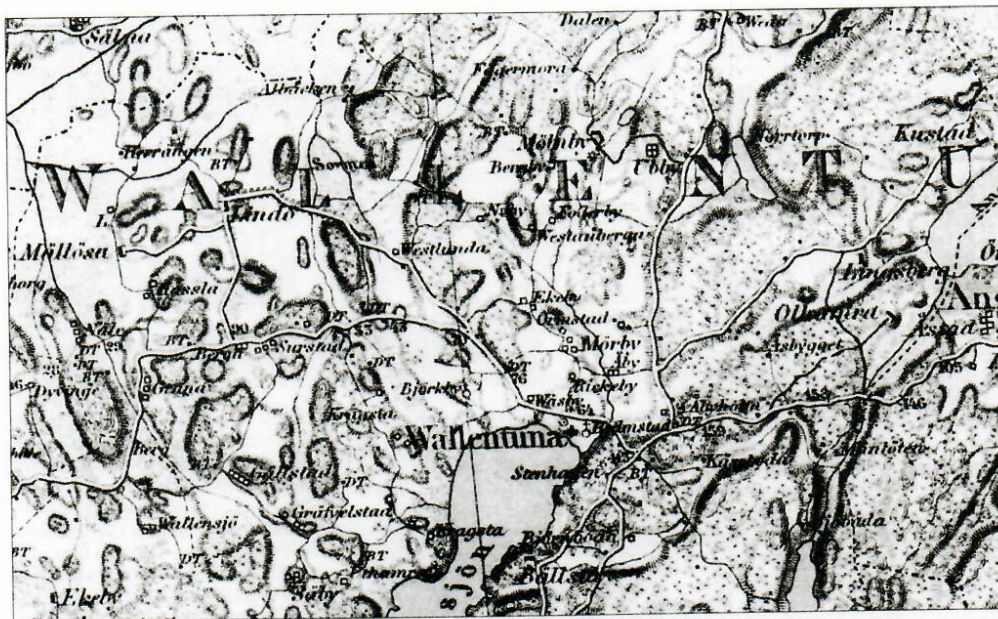
gången till kartor över hela eller delar av kommunens område alltifrån de geometriska jordeböckerna över Vallentuna härad (1635), Seminghundra härad (1637) och Långhundra härad (1639) av lantmätaren Thomas Christiernsson till kommunkartan vid 1900-talets slut gör det i vissa byar möjligt att i detalj följa bygdens utveckling steg för steg, genom 350 år.

Viktiga kartserier

I Vallentuna Förr och Nu har ofta figurerat utsnitt ur olika kartor från de äldsta till de yngsta, tyvärr utan färg. Alla socknar i Vallentuna kommun blev föremål för geometrisk jordebokskartering på 1630-talet. Här saknas bara de adliga egendomarna, säterierna och frälsehemman som inte ingick i byar med blandad ägaratur.

Med Seminghundra härad redan 1638 började lantmätarna enligt sitt uppdrag också sammanställa "geografiska" kartor över häraderna, kartor i mindre skala där vägnät, sockengränser och bebyggelse var viktigast. De kom senare att förminska i skala och av lantmateriets chef Carl Gripenhielm på Karl XI:s uppdrag sammanställas till en rikskarta 1688, som visade väsentligt bättre överensstämmelse med landets form än Bureus' stora karta från 1626, "Orbis Arctoi ...". Men den var hemlig.

Med reduktionen av adels gods 1680 sattes lantmätarna att göra kartor för skattläggning av åtskilliga till kronan indragna adliga gårdar och byar. I mitten av 1700-talet tillkommer i samband med storskiftet i byarna en ny serie mycket detaljrika lantmäterikartor. Uppland är det landskap där storskiftet fick störst spridning. Storskiftesverksamheten övergick in på 1800-talet i laga skifte och mycket få byar stod utanför endera formen av skifte, många har kartor från båda, åtföljda av utförliga protokoll och tabeller.

Utsnitt i skala 1:60 000 ur Topografiska Corpsens karta öfver Sverige, bladet Stockholm 1873. Krigsarkivet.

Alla nämnda kartor är handritade, unika original, som i huvudsak finns i lantmäteriverkets forskningsarkiv i Gävle. Skifteskartornas koncept med de utförliga originalprotokollen från förhandlingarna i byarna finns i läns- lantmäterikontoret. Åtskilligt av allt detta material, det rör sig om hundratusentals akter för hela Sverige, är mikrofilmade eller skannade. Ett växande antal, för närvarande cirka 10 000 kan ses på Internet på www.dhm.lm.se som är lantmäteriets hemsida. Här ingår också kartor från Vallentuna. Det är bara att titta efter.

Militära och civila kartor

Redan på 1600-talet växer den militära kartografin fram vid sidan av det civila lantmäteriet. Militärkartograferna sattes att göra kartor för militära operationer på aktuella eller förväntade krigsskådeplatser. De följde högkvarteret i fält. Om den produktiva marken och andra ekonomiska nyttigheter var huvudsaken för lantmäteriets mätningar var det terräng, beskogning, vägar och bebyggelse som var av militär vikt. Inte minst terrängens höjdförhållanden, sankmarker och andra hinder var militärt viktiga. Tillfredsställande metoder och instrument för noggrann mätning av större områden med stöd av astronomisk ortbestämning, triangulering, höjdmätning med barometer, avvägning och kartografisk framställning av slutt-

ningar och höjder fanns utvecklade först i början av 1800-talet.

Militärkartografin tog sig an uppmätningen av hela landet för den s k generalstabskartan i skalorna 1:100 000 resp. för norra delen 1:200 000 i en projektion vars 0-meridian gick genom Stockholms gamla observatorium. Detta Kungl Vetenskapsakademiens astronomiska observatorium blev en bas för det geodetiska arbetet med rikets triangulering. Kartläggningen beslutades 1805 och fullbordades 1923, med revideringar och omtryck fram till 1979. Parallellt härmed fortsatte lantmäteriet med en ekonomiskt inriktad kartproduktion. Viktigt är det s k sockenkarteverket, som efter fastlagd mall lades ut på lantmätarelever som en slags examensarbete. Det blev bara spridda socknar färdiga innan det hela upphörde. Genom en lycklig slump blev alla socknar i nuvarande Vallentuna kommun karterade omkring 1850. Dessa sockenkartor, som förvaras på lantmäteriarxivet i Gävle, ligger till grund för hembygdsföreningens bok, Sockenbeskrivningar från 1850-talet, utgiven 1979 och som ännu finns att köpa hos föreningen. De finns där avbildade och visar Vallentuna före industrialism och järnväg. Den slutliga kröningen av lantmäteriets enastående insats i Sveriges kartläggning kom med de s k häradskartorna. Det var sammanställningar häradsvis, mest i skalan 1:50 000

av förefintliga kartor, de flesta från laga skiftet, med åker, äng och skog, fastighetsgränser, vägar och bebyggelse som viktigaste innehåll och i en mycket tilltalande färgskala. Man får gå tillbaka till det tidiga 1700-talets lantmäteriarbeten för att finna estetiskt lika lysande kartor.

På 1930-talet lades grunden till vårt moderna enhetliga system av kartor i olika skalor i samma fasta rutnät och med innehåll som för både det civila lantmäteriets och den militära kartografins traditioner vidare i vår tid. Hela det moderna kartverket grundas på flygfotografering och rektifiering till ett noggrant inmätt triangelnät, nät av precisionsavvägningslinjer och ett otal höjdbestämda punkter. 1935 började utgivningen av den moderna ekonomiska kartan i skalan 1:10 000, senare ersatt med skalan 1:20 000, som på drygt 40 år med flygfotograferingens hjälp slutförde det uppdrag Andreas Bureus fått av Gustaf II Adolf 1628, att skapa en "geometrisk jordebok" för hela landet! Den blev grundkarta i hela kartfamiljen med skalan 1:50 000 för den topografiska karta som på 25 år 1954–1979 ersatte generalstabskartan. Hela det moderna kartsystemet med dess databaser är idag digitaliserat och kontinuerligt ajourfört.

Lantmäteriets gamla kartor och dagens ekonomiska kartblad är mest omtyckta och använda av den historisk-

Utsnitt i skala 1:60 000 ur Topografiska Corpsens karta öfver Sverige, bladet Uppsala 1867. Krigsarkivet.

geografiska forskningen. Skälet är enkelt. De visar kulturlandskapet och dess utveckling genom 350 år gård för gård och bygd för bygd. I det här bidraget skall vi istället uppmärksamma den ofta förbisedda, genom sitt svarta tryck och sin relativt lilla skala (1:100 000) föga glamorösa gamla generalstabskartan, 1800-talets militära kartverk, och vad den kan ge. Skälet är inte bara att denna karta inte kräver färgtryck för att återges i Vallentuna Förr och Nu. Den är också aktuell genom en nyligen utgiven grundläggande bok om detta kartverks historia, Generalstabskartan 1805–1979, av Lars Ottosson och Allan Sandberg.

Generalstabskartan och Vallentuna

I den bladindelning som fastställdes för generalstabskartan hamnade området för den nuvarande Vallentuna kommun i kartbladen Stockholm och Vaxholm, Uppsala och Norrtälje. Dessa blad hörde till de tidigast färdigställda och i kopparplåtar graverade för hela landet. Fram till 1857 var dock kartorna hemliga. För de fyra bladen var "hemliga plåten" färdig 1826–1827. De först tryckta bladen från "hemliga plåten" är sällsynta, men finns på Krigsarkivet. De fyra bladen blev ommätta och utgivna mellan 1867 (Uppsala) och 1879 (Norrtälje). De reviderades för en sista utgåva på 1930-talet. Under kartverkets långa historia förbättrades successivt dess tillförlitlig-

het. Inte minst orienterare hade ibland skäl klaga på riktning och avstånd...

En jämförelse mellan 1600- och 1700-talens geografiska kartor och generalstabskartan visar skillnaden mellan en "platt" kartbild och en "plastisk" som också återger terrängens brutenhet. De "backstreck", som så åskådligt visar kullar och sluttningar i generalstabskartan var den stora nyheten. De är i själva verket exakt avläsbara mått på sluttningars lutning i sex lutningsgrader från 1:1 till 1:24, anpassade till framkomligheten för dåtidens olika truppslag. Det var en uppfinning som publicerades av den sachsiske militärkartografen J G Lehmann 1799 och snabbt spreds över napoleonkrigens Europa.

För vår hembygdsforskning särskilt viktigt är att konstatera att *vägar och bebyggelse av olika slag* i generalstabskartan redovisades med stor noggrannhet och fullständighet. Den rika uppsättningen av karttecken speglar åskådligt det agrara "Gammalsverige". I lantbebyggelsen kan man avläsa gårdsstorlek och byggnadsstatus med tecken-serien Ruin, Slott, Gods (åkerareal 200 ha och därutöver), Större jordbruksgård (åkerareal 50–200 ha), Jordbruksgård (åkerareal 3–50 ha), Mindre jordbrukslägenhet, Större bostadslägenhet samt Prästgård. Kartorna är i huvudsak tillförlitliga bebyggelsehistoriska källor.

Vi skall här belysa kartornas värde

med en på 1900-talet i huvudsak försvunnen bebyggelse, småbruken, torpen, en gång hem för en stor del av befolkningen. De har ju tilldragit sig ett stort och växande intresse i hembygdsforskningen. Man finner dem till största antal på kartor från 1860- och 1870-talen, den tid då landsbygden i vårt land hade sin högsta befolkningstäthet. Allra tydligast är torpen redovisade på ekonomiska kartverkets "häradskartor" från denna tid. I Stockholms län tillkom sådana kartor dock först en bit in på 1900-talet och saknar den specificering av torpens karaktär, som finns på de tidigare kartorna. Desto värdefullare är tillgången på generalstabsblad från den tiden! I dem finner vi bland alla torp, backstugor och smålägenheter också indelningsverkets historiskt så intressanta krigsmanstorp, specificerade efter truppslag.

Båtsmän, dragoner och soldater

I dubbelnumret 2001 av Vallentuna Förr och Nu ger Lars Ericson en kunskapsrik exposé över indelningsverkets historia och dess organisation i Vallentuna. Det Vallentuna som han behandlar är dock inte dagens Vallentuna kommun utan gamla tiders Vallentuna härad med dess båtsmans- och dragontorp.

Ser vi till de socknar som ingår i nutidens Vallentuna kommun får vi med också infanterister. Markim, Orkesta och Frösunda inom det gamla Seming-

Mellonskörd hos Ullgrens handelsträdgård.

Handelsträdgårdar i Vallentuna förr och nu

av Jonas Hök

Författaren Hasse Z har berättat om sina första stappande steg som egen företagare. Det var när förra seklet var ungt. Hasse Z fick av sin pappa en spade, en blomsterlåda och ett råd på vägen. Sedan öppnade pappan köksdörren och pekade på komposthögen. Hasse Z fyllde blomlådan med jord och traskade iväg till ett hyreshus i närheten och ringde på hos fru Andersson på nedre botten:

- Vill tant låta mig plantera om tants trötta blommor i min fräscha blomjord?
- Vad kostar det?
- 25 öre!

- Vad dyrt!
- Ja, men då är bortforsling av den gamla jorden inkluderad i priset.
- Ja, låt gå!", sa fru Andersson.

Hasse Z bytte jord och tog med sig Anderssons gamla. Så ringde han på hos fru Pettersson på andra våningen i samma hus:

- Vill tant låta mig omplantera tants trötta blommor i min fräscha blomjord?
- Vad kostar det?
- 25 öre!
- Det var ganska billigt!
- Ja, men bortforsling av den gamla jorden ingår inte. Det kostar 25 öre.

- Din spjuver, men låt gå!
- Hasse Z bytte, det vill säga lämnade fru Anderssons jord, och tog med sig fru Petterssons gamla.

Så där höll han på hela sommaren och förtjänsten blev ungefär varannan gång 25 öre, varannan gång 50 öre. När sommaren var slut kände sig Hasse Z förmögen. Den enda utgiften var hans skor, som måste halvsulas. Men den utgiften stod Hasse Z:s pappa för.

När man hör Sammy Ullgren och Birgitta Heidmark berätta om det strävsamma livet i trädgårdsbranschen, får man inte glömma att de hade en

Kartorna och Vallentuna (forts) hundra härad ingick i rekryteringsområdet för Kungl Upplands regemente, femte kompaniet, Hundra härads kompani. En minnessten över Upplandsknektarna står på Markims kyrkogård, en pendang till båtsmansstenen på Vallentuna kyrkogård. Av femte kompaniets 150 soldater kom sex från Markim, sex från Orkesta och nio från Frösunda. Regimentets övningsplats var Polacksbacken i Uppsala. De tre socknarnas rusthållare hade också att svara för fyra, två respektive tre dragoner.

I indelningsverkets olika register, inte minst i uppslagsverket framför andra, C Grills Svenska indelningsverket I-II (1855-56) är det lätt att hitta nummer och namn på alla rotar och rusthåll, liksom landets indelning för de olika förbanden. För torpen kan man också i Krigsarkivet finna en mycket rik dokumentation från de regelbundna besiktningar som gjordes för att tillförsäkra krigsmännen fullgoda levnadsbetingelser. Men torpens exakta läge fin-

ner vi lättast på kartorna, i vårt fall i generalstabskartan från 1860- och 1870-talen, ur vilken ett par utsnitt här återgivits i förstoring från skala 1:100 000 till skala 1:60 000 för bättre läsbarhet. På kartorna är torp och smålägenheter tecknade med en liten svart kvadrat, båtsmanstorpen med BT, dragonstorpen med DT och soldattorpen med ST. Det är bara att leta.

I Vallentuna socken finner vi lätt alla nio båtsmanstorpen liksom de nio dragonstorpen. Gemensamt för dem alla är lägen i skogskanten eller inne i utmarksskogen. Det var den karga och steniga jorden som skulle försörja försvarets folk! Andra faktorer bidrog till den sociala status som ändå höjde krigsmännen över de ekonomiskt jämställda dagsverkstorparna. Både utbildning, uniformens auktoritet och förbandsgemenskapen i ett nätverk över bygden har bidragit.

I Markim och Orkesta finner vi också lätt de fyra respektive två dragonstorpen som ingått i socknarnas bebyggelse.

Däremot återfinns inte på kartan det antal soldattorp, sex i vardera socken, som Grill förutsätter. Här finns sammanlagt endast nio soldattorp, fem i Markim och fyra i Orkesta.

Två förklaringar är tänkbara. Antingen är kartan onöjaktigt, eller har antalet torp 1867 minskat i förhållande till Grills tabell. I sockenbeskrivningen över Markim från 1850-talet uppges antalet soldater till fem. Roten 111 Husby tycks sakna soldattorp. I Orkesta saknas soldattorp för rotarna 105 Orkesta och 106 Viggeby.

På kartan finns också otaliga namlösa små svarta kvadrater. Det är alla de andra "mindre jordbruks- eller bostadslägenheterna", torp och backstugor men också mindre boställen. De flesta är idag försvunna liksom krigsmanstorpen, men inget som inte röjts bort för ny bebyggelse, väg eller liknande har försvunnit utan spår. Det är dessa markens och vegetationens spår vi kan finna med den gamla generalstabskartans hjälp, där "mans minne" sloknat.